

ה ר ב ד ו ד ס ת י ו

עקרונות בתכנון היקף המשפחה

- הקדמה
- החובה להוסיף ולהוליד גם לאחר הולדת בן ובת - מקור הדין ותוקפו
- טעם הדין
- היקף החיוב
- אופי החיוב
- סיבות פטור: צער ההריון, צער הלידה וצער גידול הבנים; שלום בית; שיקולים כלכליים; שיקולים חינוכיים
- סיכום

הקדמה

המושג "תכנון משפחה" הפך להיות חלק כמעט בלתי־נפרד מהשיח בחברה המודרנית. סוציולוגים רבים רואים בגודל המשפחה אינדיקציה למידת הנאורות וההתקדמות של החברה, שמשפחה זו מצויה בה.¹ המושג הזה חדר גם לעולמם הרוחני של אנשים שומרי תורה ומצוות והוא מציב את המשפחה הדתית המודרנית בפני דילמות מורכבות.

השאלה היסודית, שמתעוררת במפגש של העולם הדתי עם נושא תכנון המשפחה, היא: האם מוטל על כל זוג להוליד ילדים רבים ככל האפשר, או שניתן להפעיל שיקול דעת כלכלי, חינוכי, ואפילו חברתי ותרבותי, בקביעת גודל המשפחה? במקרה אחד נשאלתי על־ידי אישה אם היא מחויבת להמשיך וללדת, כשהיא יודעת שלא תוכל לממן את לימודי בניה בישיבה תיכונית. במקרה אחר שאלני אדם אם הוא חייב להמשיך ולהוליד כשהוא יודע שלא יוכל להשקיע זמן מספיק בכל ילדיו.

* תודה לבני, הרב אברהם סתיו הי"ו, שסייע בידי בעריכת המאמר וכן בהערות ובהפניות חשובות ומועילות.

1 ראה במאמרו של הרב אברהם שטיינברג "הגישה היהודית הכללית למניעת הריון" אסיא כה-כו 11 (התש"מ).

כידוע, מצוות פרייה ורבייה מחייבת להביא לעולם בן ובת, ויש מקום רב לדון בגדריה של מצווה זו. אך אנו נתמקד בשאלה אחרת: האם, ובאיזו מידה, קיימת חובה להוסיף וללדת ילדים גם לאחר קיום החיוב הבסיסי של הולדת בן ובת? האם חובה זו ממשיכה לנצח, או שיש מצב שבו אפשר לעמוד מללדת?

החובה להוסיף ולהוליד גם לאחר הולדת בן ובת - מקור הדין ותוקפו

במשנה, מסכת יבמות (ו, ו), נאמר: "לא יבטל אדם מפרייה ורבייה אלא אם כן יש לו בנים". מפשט דברי המשנה משמע, מְשַׁקִּיִּים אדם מצוות פרייה ורבייה לפי דעה זו או אחרת בתנאים (בן ובת לדעת בית הלל, שני בנים לדעת בית שמאי), אזי אין הוא מחויב להוסיף ולהביא ילדים לעולם. אך בגמרא (יבמות סב ע"ב) נאמר:

מתניתין דלא וכרבי יהושע; דתניא, רבי יהושע אומר: נשא אדם אשה בילדותו - ישא אשה בזקנותו, היו לו בנים בילדותו - יהיו לו בנים בזקנותו, שנאמר: בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך כי אינך יודע איזה יכשר הזה או זה ואם שניהם כאחד טובים... אמר רב מתנא: הלכה כרבי יהושע.

רבי יהושע מחדש, שיש חיוב על האדם להוליד בנים גם בזקנותו ולא להסתפק בקיום החובה הבסיסית של פרייה ורבייה, וכן פסקו הרי"ף (יבמות יט ע"ב מדפי הרי"ף) והרמב"ם (משנה תורה, אישות, פרק טו, הלכה טז).² מקור דבריו הוא בפסוק בקהלת (יא, ו), "בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך", ויש לדון מה תוקפו של דין זה.

בהשקפה ראשונה נראה, שאין מדובר בחיוב גמור אלא בהמלצה בעלמא. כך מטים גם דברי המדרשים, הלומדים מפסוק זה, שיש לזרוע את השדה בתקופות שונות בשנה וללמוד תורה בשלבים שונים בחיים (אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק ג). ברור שאין חובה מן התורה לזרוע את השדה כמה פעמים בשנה, וממילא אפשר להבין שזוהי עצה טובה בלבד.

הבנה זו מפורשת בדברי הרמב"ן על הרי"ף (שם): ראינו לעיל שהגמרא אמרה "מתניתין דלאו כרבי יהושע", היינו, המשנה המגבילה את החיוב לבן ובת חולקת על רבי יהושע, שמרחיב את החיוב מעבר לכך. אמנם הרי"ף בהלכותיו (שם) פסק גם את דברי המשנה

2 אמנם הרי"א² (פסקי ריא², יבמות, פרק ו, הלכה ג, אות ו) פסק ש"הואיל וקיים אדם פרייה ורבייה רשאי ליבטל ולישא אשה שאינה בת בנים".

וגם את דברי רבי יהושע, ולא כתב שהם חולקים. בעל המאור (על הרי"ף, שם) הקשה מדוע לא ציין הרי"ף, שיש כאן מחלוקת, והרמב"ן (מלחמות ה', שם) יישב, שאין סתירה אמיתית בין רבי יהושע למשנה. זאת משום שהמשנה הגדירה את החיוב הגמור המוטל על כל אדם, ואילו דברי רבי יהושע הם "לאו תקנתא היא אלא כעין יישוב דרך ארץ", והובאו דבריו להלכה בבית שמואל (סימן א, ס"ק יד). ההשלכה שגזור הרמב"ן מכך היא שאין כופים קיום מצווה זו.³

מקור נוסף, שמחזק הבנה זו, נמצא בדברי הרמב"ם. הרמב"ם פסק אמנם, שדברי רבי יהושע הם "מצווה מדברי סופרים" (שם), אך מצד שני כתב "לא ישא אדם עקרה... אלא אם כן קיים מצות פריה ורביה" (שם, הלכה ז) ומכאן עולה, כי אדם, שכבר קיים מצוות פרייה ורבייה, אינו חייב לשאת אישה שעשויה ללדת. מכך דייקו רבים מן האחרונים, שגם לדעת הרמב"ם, דברי רבי יהושע אינם חיוב גמור.⁴

מקור נוסף לדעה, שאין מדובר בחיוב גמור, הוא דברי הגמרא בביצה (לז ע"א): מפורש בה, כי אדם שכבר יש לו אישה ובנים, אין הנישואין (לאישה נוספת, כדי להוליד ממנה) נחשבים לו כמצווה, ופירש רש"י (שם, ד"ה דאית) שמי שיש לו בנים "תו לא מיפקד כולי האי, כדאמרין ביבמות, ומיהא, קצת מצוה איכא".⁵ ניסוח חריף יותר אפשר למצוא בשיטה מקובצת (שם, ד"ה וכן): "דאין כאן מצוה אלא רשות דבבקר זרע זרעך ולערב אל תנח ירך".

כך נפסק גם בספר אפי זוטרי (אבן העזר, סימן א), שמצווה זו "אינה אלא מדרבנן, וזה לעצה טובה כי לא תדע איזה יכשר, אם כן מאן דאתי ואמר אי אפשרי בתקנת חכמים כגון זו שומעין לו". וכך הבין בעל ערוך השולחן (אבן העזר, סימן א, סעיף ח): "דזהו כעין הידור מצוה ומנהג דרך ארץ כמו שכתבתי, ואם יש איזה עיכוב בדבר אין כופין אותו לכך".

כמו כן, מדברי השולחן ערוך (אבן העזר, סימן א, סעיף ח) - "וצריך שישא אשה בת בנים אם יש ספק בידו" - עולה שאין מדובר בחיוב גמור אלא בהידור, שראוי לקיימו רק בהיותו ניתן מבחינה כלכלית, וכן עולה מן ההיתרים שנראה להלן (במקום חשש קטטה, במקום צער וכן הלאה).

3 גם בעל המאור (יבמות יט ע"ב מדפי הרי"ף) מפורש, שדברי רבי יהושע הם "כמנהג דרך ארץ", אלא שלדעתו עדיין צריך היה לכתוב שהוא חולק על דברי המשנה, עיי"ש.

4 כך כתבו מרכבת המשנה והגהות בן ידיד על הרמב"ם (משנה תורה, אישות, פרק טו, הלכה ז), וכן כתב ערוך השולחן שיובא להלן, ועיין במגיד משנה (שם), ובברכי יוסף (אבן העזר, סימן א, סעיף ב).

5 ועיין שפת אמת (ביצה לז ע"א, ד"ה בגמ' דאית) שפלפל בדברי רש"י.

מאידיך, מפשט דברי הגמרא, שהעמידה את דברי רבי יהושע כנגד דברי המשנה, משמע שמדובר בחיוב גמור מדברי סופרים, וכן עולה מלשון הרי"ף (שם), שכתב "מילתא דרבנן היא". כך נראה גם מדברי התוספות (כתובות ד ע"א, ד"ה אבל), שהתירו לשאת אישה בתוך שלושים יום של אבלות: "אבל לישא אשה שהיא מצוה יתירה מותר. ואפי' יש לו בנים משום שנאמר בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך".

הבנה מחמירה יותר של תוקף המצווה הביא הב"ח (יורה דעה, סימן רלח, אות כז) בשם תשובת אור זרוע קטן. התשובה דנה באדם, שנדר לאשתו כי לא יישא אישה אחרת אחרי מותה, ונאמר בה שהשבועה בטלה משום שאין שבועה חלה נגד דבר מצווה. ומבאר הב"ח:

אף על פי שקיים פרייה ורבייה, עדיין חייב לישא אשה ומצוה דבר תורה היא משום בבקר זרע זרעך ולערב אל תנח ידך.

מדברי הב"ח עולה, שהבין בדעת האור זרוע כי מצוות "ולערב אל תנח" היא מדאורייתא. שו"ת הרב"ז (חלק ב, סימן כה) הקשה על דברי הב"ח, אשר סותר את עצמו בעניין זה במקומות אחרים, שם הוא מסכים עם דברי הרמב"ן, כי זהו מנהג דרך ארץ בלבד. כדי ליישב זאת הציע הרב"ז להבין בב"ח, שהתכוון לאיסור לעמוד בלי אישה מצד הרהורי עבירה שהם דאורייתא, וכי השימוש בפסוק של "ולערב" היה לאו דווקא. עוד עיין בשו"ת נשמת חיים (סימן קנ), שכתב כי להלכה ודאי שמי שנשבע שלא יתחתן (אחרי שקיים מצוות פרייה ורבייה) שבועתו חלה, וגם אם יש בדין "לערב" צד דאורייתא, ברור שאין זו מצווה גמורה. ולהלן נדון בדעת השאלתות, שראה בדין זה סרך דאורייתא.

שאלה נוספת, שאפשר לבחון דרכה את מעמדה של מצוות "ולערב", היא דין מכירת ספר תורה לשם קיום מצווה זו. בגמרא במסכת מגילה (כז ע"ב) נאמר: "אין מוכרין ספר תורה אלא ללמוד תורה, ולישא אשה". אלא שלא ברור באיזה מצב בדיוק נאמר דין זה. בסוגיה ביבמות (סא ע"ב) נאמר:

אין לו בנים נושא אשה בת בנים, יש לו בנים נושא אשה דלאו בת בנים. נפקא מינה? למכור ספר תורה בשביל בנים.

משמעות דברי הגמרא (כפי שפירש רש"י שם, ד"ה למכור) היא, שאדם שכבר קיים מצוות פרייה ורבייה לא ימכור ספר תורה כדי לשאת אישה המסוגלת ללדת. אלא שלא ברור מה היחס בין קביעה זו לבין מצוות "ולערב", שאותה חידש רבי יהושע. על-פי גרסתנו בגמרא (המובאת לעיל) נאמר, כי רבי יהושע חולק על המשנה, וממילא, אם פוסקים כרבי יהושע אפשר שצריך גם למכור ספר תורה לשם מצוות "ולערב", וכן כתב

עקרונות בתכנון היקף המשפחה

הרא"ש (יבמות, פרק ו, סימן ט). לעומת זאת, הרי"ף (שם) גרס אחרת בגמרא, ולשיטתו, רבי יהושע מודה שאין למכור ספר תורה לשם מצווה זו.

השולחן ערוך (אבן העזר, סימן א, סעיף ח) הביא את שתי השיטות וסתם כדעת הרי"ף, שאין למכור ספר תורה. לעומתו, הבית שמואל (שם, ס"ק טז) הראה כי דעת רוב הראשונים היא, שיש למכור ספר תורה לשם קיום מצוות "ולערב". בהשקפה ראשונה נראה כי מחלוקת זו משקפת התייחסויות שונות למעמדה ולחשיבותה של מצוות "ולערב". אמנם במבט שני אפשר להבין, שנחלקו ברמת הצורך הנדרשת לשם מכירת ספר תורה. ואכן, דווקא הרמב"ן (במלחמות שם) והבית שמואל (שם, ס"ק יד-טז) נקטו מצד אחד, שיש למכור ספר תורה, ומצד שני - שמדובר בדין דרבנן או ב"מנהג דרך ארץ".⁶

טעם הדין

יש מקום לתלות את תוקף החיוב ואת אופיו בהבנת טעם הדין. בפסוק בקהלת (יא, ו) נאמר:

בבִּקְרָה זֶרַע אֶת זֶרְעָה וְלָעֶרֶב אֶל תַּנְחַ יָדָהּ כִּי אֵינָהּ יוֹדֵעַ אֵיזָה יִכְשַׁר הָזֶה אוּ זֶה וְאֵם שְׁנֵיהֶם כְּאֶחָד טוֹבִים.

הזורע את שדהו בתחילת השנה אינו יכול להיות בטוח שהזרע ייקלט ויצמח. כדאי לו לזרוע פעם נוספת, כדי לוודא שחלק מהזרעים ייקלטו. בהקשר שלנו, ייתכן שהילדים שאדם הוליד בצעירותו ימותו ללא בנים, ומשום כך עליו להוליד ילדים נוספים כדי להגדיל את הסיכויים, שחלק מהם יישארו בחיים ואף יביאו צאצאים לעולם. כיוון זה עולה גם מן הסיפור המובא בהקשר זה בגמרא (יבמות סב ע"ב), על רבי עקיבא, אשר תלמידיו שהיו לו בילדותו נהרגו ונותרו לו רק תלמידיו שלימד בזקנותו. וכך מפורש בדברי הברייתא באבות דרבי נתן (נוסחא א, פרק ג):

נשא אשה והוליד בנים ובנות והרבה פריה ורביה בעולם כי אינך יודע אם שניהם יתקיימו בידך.

6 ועיין בבית שמואל (סימן א, ס"ק ב) שכתב, כי לפי השיטות המתירות למכור ספר תורה לקיום מצוות "ולערב" יש להתיר זאת גם לשם קיום מצוות "לשבת יצרה", המוטלת על נשים. בדבריו מפורש שהמחלוקת היא בגדרי מכירת ספר תורה ולא בגדרי מצוות "ולערב".

מקור נוסף לתפיסה זו נמצא במסכת בבא בתרא (צא ע"א), שם מספרת הגמרא על אבצן (הוא בעז) שהוליד שלושים בנים ושלושים בנות כדי להגדיל את הסיכוי שחלק מהם יישארו בחיים, והרשב"ם (שם, ד"ה כדרבה) הסביר, שזוהי התפיסה העומדת ביסוד דין "ולערב אל תנח". כך אפשר להבין גם בדעת השאילתות דרב אחאי גאון (שאילתא קסה):

אף על גב דאית ליה מיחייב למיעסק בפריה ורביה ואולודי בני דלא ידע אי בני דינקותיה מצליחים אי בני דסיבותיה מצליחים.

מדבריו משמע, שהולדת בנים נוספים היא חיוב גמור כחלק מקיום מצוות פרייה ורבייה. וביאר הנצי"ב (העמק שאלה, שם, אות ד), שהחובה להביא ילדים נוספים היא דין תורה שעניינו לוודא את קיום מצוות פרייה ורבייה.

בכל זאת, מלשון השאילתות אפשר להבין אחרת ולסבור, שהטעם להולדת ילדים נוספים הוא לאפשר שיהיו "מצליחים", ופירש רש"י (יבמות סב ע"ב, ד"ה אי), שיש להביא לעולם ילדים נוספים כי אין לדעת "איזה זרע יהא הגון וירא שמים ומתקיים".⁷ אם זה טעמו של הדין, מסתבר שמדובר בהמלצה בלבד וב"מנהג דרך ארץ", שהרי אין חובה על האדם, שבניו יהיו מוצלחים והגונים.

והנה הרמב"ם (משנה תורה, אישות, פרק טו, הלכה טז) כתב טעם חדש לגמרי לדינו של רבי יהושע:

אף על פי שקיים אדם מצות פריה ורביה הרי הוא מצווה מדברי סופרים שלא יבטל מלפרות ולרבות כל זמן שיש בו כח, שכל המוסיף נפש אחת בישראל כאילו בנה עולם.

ברמב"ם מבואר, כי החיוב אינו מחמת החשש שמא הילדים הקודמים ימותו, או יהיו לא־הגונים, אלא משום עצם הרצון להוסיף נפשות מישראל. נראה שהרמב"ם התמקד בסיפא של הפסוק בקהלת, "ואם שניהם כאחד טובים", היינו, מכל מקום טוב להרבות בילדים, בלי נגיעה לחשש שאחד מהם ימות. ככל הנראה, הדוגמה שלנגד עיני הרמב"ם לא הייתה אבצן, שהוליד שישים ילדים כדי שחלקם יתקיימו, אלא אברהם אבינו (מדרש ילמדנו, בראשית, אות קיב):

אם היו לך בנים בילדותך, קח לך אשה בזקנותך והעמד ממנה בנים, ממי את למד מאברהם אבינו, שהיו לו בנים בנערותו ולקח אשה בזקנותו והעמיד ממנה בנים.

7 וכך משמע בזוהר (וישב, דף קפח ע"א): "אל תנח ירך לא ישבוק מלאולדא בהאי עלמא מאי טעמא בגין דלא תדע איזה יכשר הזה או זה לפני האלהים בגין דיקומון בגיני הבה הוא עלמא".

אברהם אבינו לא חשש שמא ימותו בניו, או שמא לא יצליחו, שהרי הובטח לו "כי ביצחק יקרא לך זרע" (בראשית כא, יב) וכן "ולישמעאל שמעתידך" (שם, יז, כ), ואף-על-פי-כן ביקש להוליד בנים נוספים בזקנותו. על כל פנים, מדברי הרמב"ם ברור, שאין כאן כלל חשש דאורייתא, אלא רק מצווה מדברי סופרים להרבות נפשות בישראל.

לסיכום, אפשר למצוא שלושה טעמים למצוות "ולערב אל תנח ירך": א. שמא ימותו בניו הראשונים ולא יקיים מצוות פרייה ורבייה. ב. להגדיל את הסיכוי שיהיו לו בנים מוצלחים והגונים. ג. להוסיף נפשות בעם ישראל. לפי הטעם הראשון יש בחיוב זה סרך של דין תורה, ואילו לפי הטעמים האחרונים מדובר בדין דרבנן או בהידור מצווה בלבד. שאלה נוספת, שיכולה להיות תלויה בטעמים השונים, היא שאלת חיוב האישה בדין "ולערב", ובזאת נדון בהרחבה להלן, אגב שאלת הפטור במקרה שהאישה מצטערת מן הלידה.

היקף החיוב

בברייתא לא נאמר במפורש כמה ילדים יש להוליד על-פי מצוות "לערב". אפשר להבין בפשטות, שזו מצווה הנמשכת ללא גבול, עד סוף חייו של האדם. כך עולה בפשטות מדברי הרמב"ם (שם): "שלא יבטל מלפרות ולרבות כל זמן שיש בו כח"⁸, והרמב"ן (מלחמות ה', יבמות יט ע"ב מדפי הרי"ף): "זורע לעולם כל מה שאפשר לו לזרוע", והריטב"א (יבמות סא ע"ב, ד"ה גמ' דאמר): "דכל זמן שהוא ראוי להוליד אין לו ליבטל". כך עולה גם מן הסיפור על בעז, שהוליד שישים ילדים (בבא בתרא צא ע"א), ולדעת הרשב"ם (שם, ד"ה כדרבה) הוא עשה זאת מדין "ולערב".

כך נקטו גם רבים מפוסקי דורנו, כגון בשו"ת משנה הלכות (חלק יז, סימן ג): "הדבר פשוט דמצוות לערב או מצוות לשבת אין לה גבול", וכן כתב בפשטות בשו"ת שבט הלוי (חלק ד, סימן קסא), וכן כתב הרב יוסף משאש (אוצר המכתבים, חלק ג, סימן ותקמא)⁹, וכן כתב הרב שלמה אבינר: "לעולם לא יכול אדם להחליט שהוליד די בנים"¹⁰.

8 אמנם יש מקום להבין ברמב"ם, שכוונתו רק לכך שאין גיל בו נפטר אדם מן המצווה, ואילו מבחינת מספר הצאצאים, המצווה היא רק להוסיף נפש אחת, שהרי כתב בטעם המצווה "שכל המוסיף נפש אחת בישראל כאילו בנה עולם".

9 לדעתו דין 'ולערב' הוא מצווה מדאורייתא, ואין למנוע הריון משיקולי פרנסה.

10 הרב שלמה חיים הכהן אבינר "תכנון המשפחה ומניעת הריון" אסיא כט-ל 5 (התש"מ), בעמ' 6.

אמנם, אם ננסה לקבוע את גדרי הדין לאור טעמו של הדין, נוכל להגיע למסקנה אחרת. ראינו לעיל, שהטעם החמור יותר של מצוות "ולערב" הוא החשש שמא ימותו הילדים הראשונים, מה שיבטל את מצוות הפרייה והרבייה של האב. אם זה טעמו של הדין, מסתבר שהחיוב מדרבנן יהיה להביא רק בן ובת נוספים ולא יותר. זאת משום שלמדנו בגמרא ביבמות (כו ע"ב), ש"למיתה דתרי לא חיישינן", היינו, אם הוליד אדם שני בנים ושתי בנות שוב אינו צריך לחשוש - משום מצוות פרייה ורבייה - שמא ימותו שני בניו או שתי בנותיו.

דברים ברוח זו כתב בעל הערוך לנר, בהקשר דומה. הגמרא (יבמות סה ע"ב) מספרת על אשתו של רבי חייא, ששתתה כוס של עיקרין (שמונעת הריון לצמיחות) רק לאחר שנאמר לה כי אישה פטורה ממצוות פרייה ורבייה. והנה, בגמרא מפורש שכבר היו לאשת רבי חייא שני בנים ושתי בנות, וממילא קשה מדוע הייתה נמנעת מלשתות אם הייתה חייבת בפרייה ורבייה, שהרי כבר קיימה מצווה זו בהידור! בעל הערוך לנר (שם, ד"ה בגמרא אמרה) מיישב קושי זה באופן הבא:

יש לומר דחיישא דלמא ימותו. ואף דאמרינן לעיל (כו ב) דלמיתה דתרי לא חיישינן דלמא היא לא ידעה הלכה זו.

הערוך לנר מסביר, שאשת רבי חייא נמנעה מלעקר את עצמה בטרם נודע לה, שהיא פטורה ממצוות פרייה ורבייה. בשעה שסברה כי היא חייבת באותה המצווה היא רצתה לשמור על אפשרותה ללדת שוב, אם הפרייה והרבייה שלה תתבטל במקרה שבניה ימותו; אך הוא מוסיף וכותב, שמצד האמת (וללא קשר להיותה פטורה מהמצווה) לא הייתה צריכה לחוש לכך, כי היו לה שני בנים ושתי בנות ו"למיתה דתרי לא חיישינן" - אלא שלא הכירה הלכה זו. ממילא, אם טעמה של מצוות "ולערב אל תנח" היא מחשש שמא ימותו הבנים, מי שכבר הוליד שני בנים ושתי בנות פטור ממצווה זו (נוסיף ונדון בעניין זה להלן).

לאור הדברים האלה יש מקום לקרוא את דברי רבי יהושע באופן אחר. לשון הברייתא היא: "היו לו בנים בילדותו יהיו לו בנים בזקנותו". אפשר להבין, שקיימת הקבלה בין החיוב מדאורייתא בילדותו לחיוב מדרבנן בזקנותו, היינו שחייב להוליד בן ובת מדאורייתא ובן ובת מדרבנן. וכך כתב בפירוש רבי יוסף אוטילינג (לוח הדינים אשר בנמוקי יוסף, יבמות, אות ס): "מדאורייתא קיים פריה ורביה בבן ובת לחוד, ומדרבנן בעו תרי מכל חד".¹¹

11 למקור זה היפנה אותי ידידי, הרב אליעזר מלמד שליט"א.

עם זאת, כפי שראינו לעיל, יש טעמים נוספים למצוות "ולערב אל תנח", הן כדי לוודא שחלק מהילדים יהיו מהוגנים ומוצלחים, והן כדי להוסיף נפשות בעם ישראל. לפי הטעמים הללו אין מקום להגביל את המצווה לשני בנים ושתי בנות, ואכן התוספות (שבת קי ע"ב, ד"ה והתניא) כתבו, שאשת רבי חייא לא הייתה שותה את הסם אילו הייתה חייבת בפרייה ורבייה משום דין "ולערב". אמנם כבר עמדנו על כך, שטעמים אלו רואים במצווה מנהג דרך ארץ, או מצווה מדברי סופרים, ולא דין תורה גמור.

לסיכום, לפי השיטות הקובעות שדין "ולערב" נובע מחשש שמא ימותו הילדים הראשונים, מסתבר שהוא מוגבל לשני בנים ושתי בנות, ואילו לפי הנימוקים האחרים נראה, שהוא אינו מוגבל.¹²

אופי החיוב

רבי יהושע אמר שאדם צריך ש"יהיו לו בנים בזקנתו", אך לא הגדיר מהי מידת ההשתדלות המוטלת על האדם לשם כך. בעצם, גם מלכתחילה, במצוות "פרו ורבו", לא ברור לגמרי מהי מידת ההשתדלות הנדרשת: האם עליו לשאת נשים רבות ולחיות עמן חיי אישות בכל יום, או דיו שיישא אישה אחת ויפגש אתה אחת לכמה שנים?

הרמב"ם (משנה תורה, אישות, פרק טו, הלכה א) כותב:

האשה שהרשת את בעלה אחר הנישואין שימנע עונתה הרי זה מותר, במה דברים אמורים בשהיו לו בנים שכבר קיים מצות פריה ורביה, אבל אם לא קיים חייב לבעול בכל עונה עד שיהיו לו בנים מפני שהיא מצות עשה של תורה פרו ורבו.

"עונה" מוגדרת על-פי מקצועו ותנאי חייו של האדם (כתובות סא ע"ב). לדברי הרמב"ם יכולה האישה למחול על עונתה אחרי קיום פרייה ורבייה (וכך פסק השולחן ערוך, אבן העזר, סימן עו, סעיף ו), ולכאורה יש בכך התעלמות ממצוות "ולערב"!

הבית שמואל (סימן א, ס"ק א) הקשה מהו מקורו של הרמב"ם, ונשאר בקושייה, והט"ז (שם, ס"ק א) העלה את הסברה, שדברי הרמב"ם נאמרו לגבי דאורייתא ואילו מדרבנן חייבים לבעול בכל עונה תמיד (וכן הציע הברכי יוסף, אבן העזר, סימן א, אות ב), אך דחה זאת, משום שגם השולחן ערוך פסק כרמב"ם ולא ייתכן שהתעלם מדיני דרבנן. לבסוף העמיד הט"ז דין זה במי שנשוי ליותר מאישה אחת, ואזי מותר לו שלא לבעול כל אישה בכל עונה.

12 יש מקום לטעון, כי יש שני דינים במצווה זו, האחד מוגבל והשני אינו מוגבל.

אמנם ר' שלמה קלוגר (חכמת שלמה, אבן העזר, סימן א, סעיף א) הבין את דברי הרמב"ם כפשוטם ואף הראה כיצד הם מוכחים מן הגמרא. וגם בספר פני משה על אבן העזר (סימן א, סעיף א) הוכח שלאחר קיום מצוות פרייה ורבייה יכול אדם לצאת מביתו לשלושים יום, בנימוק שדין "ולערב" הוא מדיני דרך ארץ וממילא הוא כפוף להתנהלות המקובלת. הניסוח הבהיר והחד ביותר של רעיון זה נמצא בדברי החיד"א בברכי יוסף:¹³

לכן נראה דלא קשיא מידי, דאם קיים פו"ר אינו חייב לבעול בכל עונה, אבל משום לערב תסגי לעתים רחוקות ואין צורך בכל עונה. וקרא הכי כתיב ולערב אל תנח ידיך שלא יניח לגמרי וכל שנאמרה פקידה באשה בין הפרקים והנם רחוקים אל תנח קרינן ביה ומקיים מצוה מדברי סופרים... משום לערב אל תנח מחויב בעת מן העתים כאשר יעלה ברצונו בעת מן העתים ולא בכל עונה.

בברכי יוסף מבואר שאין הגדרה מחייבת למאמץ הנדרש כדי להוליד ילדים נוספים על בן אחד ובת אחת, ושמותר אז למחול על מצוות עונה ולתת מרווחים גדולים בין לידות, ובלבד "שלא יניח לגמרי". כך פסק גם ערוך השולחן (אבן העזר, סימן א, סעיף י):

אינו מחוייב לבעול בכל עונה, דהחויב אינו אלא שלא יפרוש לגמרי וחויבא דעונה הוא מפני שנתחייב לה כדכתיב ועונתה לא יגרע וכיון שמחלה רשאי.

אף בשו"ת אגרות משה (אבן העזר, חלק ד, סימן לב, אות ג) הלך בדרך זו וכתב שחכמים לא חייבו את האדם לפרות ולרבות ללא גבול, אלא רק אסרו עליו להיבטל מכך לגמרי:

גם לר' יהושע לא חייבוהו במצות פו"ר בלא שיעור, אלא דהוא בחיוב חדש דלא יבטל מפו"ר, שלכן הוא רק לענין שחייב ליקח אשה בת בנים שבדרך הטבע יוליד ממנה בנים אף כשימנע מלבעול כשיקשה לו אפילו בקצת קושי וזה סגי לקיום חיוב שבת... דאין זה תקנת חכמים במצות פו"ר אלא שמצות פו"ר קיים גם מדרבנן, אלא שתיקנו שחייב מדברי סופרים גם בחיוב שבת שהוא חיוב חדש שלא יבטל מפו"ר כל זמן שיש לו כח, שלחויב זה לא חייבוהו לבעול בכל עונה וכשהוא קשה בין לו בין לה אף שאין בזה חשש חולי מותר כשהרשתו שליכא עליו חיוב עונה.

13 ברכי יוסף, אבן העזר, סימן א, אות ב, הובאו דבריו בפתחי תשובה, אבן העזר, סימן א, ס"ק א.

האגרות משה משלב בדבריו גם שיקול של "קצת קושי", שמונע את קיום העונה, אך מעיקרו של דבר הוא מסכים עם דברי החיד"א וערוך השולחן, שאין חובה מדרבנן להוליד עוד ועוד ילדים, אלא רק שלא להיבטל מכך לגמרי.¹⁴

אם כן, לדעת רבים מן הפוסקים, העולה גם מדברי הרמב"ם והשולחן ערוך, דין "ולערב" אוסר רק על הימנעות מוחלטת מהולדת ילדים נוספים על בן אחד ובת אחת. כעת, מסקנה זו טעונה בירור. מדברי הגמרא והפוסקים עולה, שאסור לאדם לישא אישה שאינה בת-בנים, וכי מותר לו (אם ירצה) ולאשתו (אם תמחל על עונתה) להימנע מקיום עונה באופן תדיר. כלומר, ברור שלאחר קיום פרייה ורבייה מותר ליצור מרווח בין הלידות ואין הגדרה מחייבת למרווח זה; אבל אסור להחליט על הפסקה תמידית של לידות. אמנם למעשה לא ברור לגמרי כיצד להבדיל בין המקרים, שהרי החלטה של אישה בת ארבעים לקחת הפסקה של חמש שנים, הרי היא, בפועל, החלטה לעמוד מללדת.

סיבות פטור

מחלוקת הפוסקים, שהובאה בסעיף הקודם, נוגעת לעיקר החיוב של דין "ולערב", כאשר אין כל מניעה מהותית (רפואית, או הלכתית) לקיום מצווה זו, אלא שהרצון להפסיק את הלידות נובע על-פי רוב מצרכים ומשיקולים שאינם בגדר אותה מניעה, וממילא יש לדון באופי השיקולים שיכולים לדחות את דין "ולערב".

צער ההריון, צער הלידה וצער גידול הבנים

מצאנו בגמרא התייחסות מפורשת לשאלת מניעת הריון משום צער הלידה. במסכת יבמות (סה ע"ב) מסופר:

הודית דביתהו דר' חייא הוה לה צער לידה, שנאי מנא ואתיא לקמיה דר' חייא, אמרה: אתנא מפקדא אפריה ורביה? אמר לה: לא. אזלא אשתיא סמא דעקרתא, לסוף איגלאי מילתא, אמר לה: איכו ילדת לי חדא כרסא אחריתא.¹⁵

14 דברים אלו כתב האגרות משה רק מעיקר הדין, ואילו למעשה נטה להתיר רק בצירוף שיקולים נוספים, כמבואר להלן.

15 יש לדון אם אפשר ללמוד מדבריו של רבי חייא אמירה הלכתית. הרב אליעזר מלמד שמחת הבית וברכתו (התשע"ד) פרק ה, סעיף ו, כתב שעיקר החיוב של דין "ולערב" הוא עד שישה ילדים, בלי תלות בזוויג שלהם (דהיינו, זכרים או נקבות), והתקשה למצוא מקור להגדרה זו. ייתכן שמדברי רבי חייא יש לדייק שדין "ולערב" מוגבל לשלושה בנים ושלוש בנות, שהרי הצטער על כך שאשתו לא ילדה לו זוג תאומים נוסף.

בגמרא מבואר כי הואיל ואישה אינה מצווה על פרייה ורבייה יכולה הייתה אשת רבי חייא לשתות סמא דעקרתא ולהפסיק ללדת, לאחר שילדה לר' חייא שני בנים ושתי בנות, ככתוב שם. אך שוב, האם זה טעמו האמיתי של ההיתר לעיקור האישה את עצמה? התוספות במסכת שבת (ק"ע"ב, ד"ה והתניא) מפרשים:

הא משמע בסוף הבא על יבמתו גבי דביתהו דר' חייא דאי הוה מיפקדה אפריה ורביה לא הוה שתיא סמא דעקרתא, אף על גב דהוי לה שתי נקבות ושני זכרים, משום בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך.

התוספות מיישבים: לז הייתה האישה מחויבת בפרייה ורבייה היה עליה גם חיוב של "ולערב אל תנח", אשר על-כן הייתה חייבת להוסיף וללדת. מדברי התוספות אפשר ללמוד, שחובת פרייה ורבייה כרוכה במצוות "ולערב"¹⁶ אם זו אינה "מנהג דרך ארץ", או חיוב מדברי סופרים להרבות נפשות בישראל. לפיכך מוכח לכאורה מן התוספות, שדין "ולערב", החל על הגבר מתוקף חובתו בפרייה ורבייה, מחייב את האישה ללדת גם כאשר היא סובלת צער לידה, כמו במקרה של אשת רבי חייא!¹⁷

לא כל הראשונים קיבלו את פירוש התוספות לסוגיה. בעל היראים (סימן שמב) כתב, שאיסור שתיית הסם הוא מדין סירוס, שקיים דווקא במי שחייב בפרייה ורבייה. מדבריו עולה, שאף אם הייתה האישה חייבת במצוות פרייה ורבייה לא הייתה הגמרא מחילה עליה את מצוות "ולערב" ולא הייתה מחייבת אותה להמשיך ללדת בצער, אלא שאיסור סירוס היה חל עליה.

כמו כן, בסיפור זה עצמו מבואר, כי היות שאישה אינה מחויבת בפרייה ורבייה מותר לה, במקרה של צער, להימנע מללדת, אף שבכך תגרום גם לבעלה שלא יקיים את מצוות "ולערב". החתם סופר (שו"ת חתם סופר, יורה דעה, סימן קעב) הסתייג וכתב שדיוק זה היה נכון בזמן הגמרא אך אינו נכון בימינו:

אפשר יש להקל אולם ברשות הבעל ורצונו... ואין ראייה מדביתהו דרבי חייא, אפשר שאני בימיהם דיכול לישא אשה על אשתו או לגרשה לדידה אם יהיה תאב לבנים, מה שאין כן בזמנינו דאיכא חרם רבינו גרשום מאור הגולה, לא תעשה בלי רשותו.

16 וכן דייק בשו"ת פרי יצחק (חלק א, סימן מב).

17 מסתבר ששתי הנקודות קשורות זו לזו, היינו שלדעת התוספות דין "ולערב" הוא סניף של מצוות פרייה ורבייה ומשם כך יש לקיימו גם כשיש צער.

לדברי החתם סופר, בימינו האישה מחויבת לאפשר לבעלה לקיים את מצוות "ולערב" ואינה רשאית למנוע הריון בלי רשותו, אבל - יש לציין - מותר לה למנוע הריון אם בעלה מסכים לכך. הרב בצלאל שטרן, בשו"ת בצל החכמה (חלק ד, סימן סה), האריך בעניין זה והסיק, שלאחר שנולד לבני הזוג ילד אחד מותר לאישה למנוע הריון במקום צער בהסכמת הבעל, אלא שהיה בספק אם רשאי הבעל להסכים בטרם נולדו להם בן ובת:

ואפשר דבלא קיים פריה ורביה אינו רשאי לתת לה רשות, ומכל מקום אם אינו רוצה לגרשה אינה מחוייבת להצטער ומותרת לשתות כוס של עיקרין כמו שמבואר לענין מצות לערב אל תנח ידך, וכמש"כ. אבל אין חובה על בעלה למחות וגם אם מוחה מותרת היא לשתות במקום צערא וכמש"כ.

מכל האמור עולה שמותר לבני הזוג להחליט יחד למנוע הריון באופן תמידי (לאחר קיום פרייה ורבייה) אם יש לאישה צער בהריון ובלידה, וכן פסק האגרות משה (אבן העזר, חלק ד, סימן לב, אות ג) כדבר פשוט: "לא מבעיא כשהיא חולנית וקשה לפניה העיבור שאינו יכול לכופה".

סניף של דין זה הוא דין צער גידול בנים, היינו שהקושי אינו בתהליך ההריון והלידה אלא בטרדה ובטורח שבטיפול בילד. בשו"ת משנה הלכות (חלק ה, סימן רי) נכתב בתוקף נגד טענה זו:

ובאמת כי אנו רואין כמה נשים אשר מתרעמות על צער גידול בנים והם גופם באותו זמן הולכין לעבודה (דזשאב בלע"ז) מבוקר השכם ועד ערב עבודתה פרך כמה פעמים עבודה שהוא לאנשים שקראה התורה פרך ואינם מתרעמים על הצער מפני שמקבלים שכר (דאללארס בלע"ז). גם כשקוראים להם לחתונה בר מצוה או סתם שמחה בכלל הולכים ונעורים שם רוב הלילה בריקודים ומחולות ואינם מתאוננים שזה צער להם ללכת אל הפארטי ואדרבה הריהו אלהם תענוג (פלעזשיר בלע"ז). ורק כשצריכה לגדל בנים ולפעמים לקום בלילה ולשתק ילדה בוכה לכמה רגעים זה הוא צער גדול לה. ולעבוד באיזה מקום עם ילדים שחורים או סתם ילדים שאינם שלה לקבל שכר אין לה צער, ורק לגדל בניה שהם עצם מעצמותיה ובשר מבשרה אז הוא צער לה ופשוט דאין זה אלא עלילה להלוך אחר נשי הזמן (מאדע בלע"ז).

לעומת זאת, בדברי חז"ל אנו מוצאים יחס אוהד ומבין כלפי צער האישה בגידול בנים, כפי שדרשו בגמרא (עירובין ק ע"ב) "עצבונך - זה צער גידול בנים". וכך כתב הרב בצלאל שטרן בשו"ת בצל החכמה (שם):

כיון שהאשה מצטערת בכך שאין בניה הולכים בדרך ישרה, ואם תוסיף ללדת בן כזה תוסיף להצטער צער נפשי, על כן מותרת היא לשתות כוס של עיקרין ק"ו ממה שמתירין לה לשתות עיקרין משום צער לידה דגופא והוא צער לפי שעה, מכש"כ בזה שהוא צערא דנפשא.

דבריו אמורים אמנם ביחס לצער נפשי, הנובע מבנים שאינם מהוגנים, ולא לצער גופני, אך מוקד הדברים הוא תחושותיה ורגשותיה של האישה. ממילא מסתבר שיש ליישם היתר זה גם כאשר הצער הוא גופני. וכן כתב האגרות משה, שאפשר להתיר לאישה מניעת הריון "אם היא חלשה בגופה וכל שכן אם היא יראה מאד שקוראין נערוון שהוא כמו חולי".¹⁸

שלום בית

הרמ"א (אבן העזר, סימן א, סעיף ח) פסק על-פי דברי תרומת הדשן (סימן רסג):

אם יש לו בנים הרבה ומתירא שאם ישא אשה בת בנים יבאו קטטות ומריבות בין הבנים ובין אשתו, מותר לישא אשה שאינה בת בנים.

ראייתו של בעל תרומת הדשן היא מדברי הגמרא ביבמות (מד ע"א), שממליצים לדחות את מצוות ייבום ולהסתפק בחליצה כאשר הייבום עלול להביא לידי קטטה. אמנם החלקת מחוקק (שם, ס"ק יב) דחה ראייה זו:

ראיה זו קלושה היא, דיבום וחליצה בדידיה תלי רחמנא ואיכא למ"ד מצות חליצה קודמת, אבל להפטר ממצוה זו בשביל קטטה, דאפילו ס"ת מחוייב למכור לדעת הרא"ש, אין לנו ראייה מזה.

הט"ז (שם, ס"ק יב) יישב את קושייתו של החלקת מחוקק, והאחרונים נחלקו כיצד לפסוק בעניין זה (עיי'ן אוצר הפוסקים, שם, אות נז); אך ברור, כי אם יש חשש סביר, שהולדת ילדים נוספים תגרום לבעיות שלום בית בין בני הזוג, אפשר לסמוך על דעת הרמ"א.

בשו"ת שבט הלוי (חלק ד, סימן קסא) מבורר הֵבדל בין הימנעות מקיום מצוות "ולערב" ובין נשיאת אישה שאינה בת-בנים:

18 לא ברור מדבריו אם הוא מתייחס לצער הלידה או לצער גידול הבנים, אך ברור מדבריו שגם צער נפשי ועצבנות הם שיקול למניעת הריון; אך לא ברור איזו רמה של "נערוון" החשיב האגרות משה כ"חולי".

דאיפכא יש לדייק מזה, דדוקא לישא מעיקרא אשה שאינה בת בנים הוא דמותר הא לעשות פעולות שלא תלד אשה בת בנים עדיין לא שמענו.

לדעת שבט הלוי, עשיית מעשה של מניעת הריון חמורה יותר מהימנעות מנשיאת אישה בת-בנים. אבל לא ברור לגמרי על מה מבוססים דבריו, שהרי מצד האישה אין כלל חיוב פרייה ורבייה, ואילו מצד האיש אין הבדל לכאורה בין נשיאת אישה שאינה בת-בנים לחיים עם אישה שמונעת הריון. יתר על-כן, יש מקום דווקא לחלק ההיפך. אם הקלנו לכתחילה לשאת אישה שאינה בת-בנים כדי למנוע אפשרות של מריבה עתידית, קל וחומר שנתיר מניעת הריון כדי למנוע מריבה עם אשת נעוריו המלווה אותו שנים רבות ומגדלת את ילדיו.

שיקולים כלכליים

אחד השיקולים המרכזיים למניעת הריון הוא השיקול הכלכלי: החשש שמא ילד נוסף יכביד על המאזן הכלכלי של המשפחה ולא יאפשר להורים לספק את צרכי ילדיהם בכבוד, או שיאלץ את ההורים להגביר את מאמציהם בתחום הפרנסה.

באופן עקרוני אפשר לראות, ששיקולים כלכליים יכולים לעכב אפילו את קיום מצוות פרייה ורבייה ולא רק את מצוות "ולערב". כך אפשר לראות בדין הספנים שעונתם היא אחת לשישה חדשים משום שהם עסוקים בפרנסתם, וכן בהנחיה של חז"ל לרכוש אומנות ורק לאחר מכן לישא אישה.¹⁹ ממילא מסתבר שדין "ולערב" יידחה גם הוא מפני שיקולים כאלו, ואכן כתב בעל ההפלאה בספרו נתיבות לשבת (אבן העזר, סימן א, ס"ק ב), שאישה יכולה למחול על עונתה לאחר קיום מצוות פרייה ורבייה, כאשר הבעל הולך לצרכי פרנסה. בטעם הדבר הוא כותב, שמצוות "ולערב" היא רק דין דרבנן, וזה יכול להידחות מפני פרנסה, שגם היא נחשבת כדבר מצוה.

היתר גורף יותר כתב בשו"ת מהר"ם מינץ (סימן מב):

הדעת מכרעת עתה בזמן הזה דקשה מזונותיו של אדם, מאן דקיים פריה ורביה ויכול להנצל מהרהורי עבירה, תלמוד תורה קודם. גם עתה בדורותינו אין לבטל ת"ת בשביל אשה, דאיתא בסוף חזקת הבתים משחרב בית המקדש דין הוא שנחמיר על עצמנו שלא לישא אשה ושלא להוליד בנים.

מהר"ם מינץ מתיר בפירוש התבטלות מוחלטת מהולדה לאחר קיום פרייה ורבייה, משום הקושי לפרנס את הילדים. אמנם דבריו שם אמורים במי שמבקש ללמוד תורה

19 עיין במאמרי "דחיית נישואין לשם רכישת השכלה מקצועית" תחומין לד 180 (התשע"ד).

וחושש שמא ייבטל מכך, אך יש מקום ליישם זאת גם באדם שקשיי הפרנסה ימנעו ממנו להשקיע בחינוך ילדיו, בלימודיהם ובתחומים חשובים נוספים. גם בשו"ת אגרות משה (אבן העזר, חלק ד, סימן לב, אות ג) כתב כך מעיקר הדין:

אפילו כשקשה לפניו מאיזה טעם ולא לפניה, כגון שהוא איש חלש בטבעו ויקשה לפניו לעשות עבודה שיוכל להוציא יותר להוצאתו וכדומה, מסתבר שמדינא יהא רשאי.

אמנם בהמשך דבריו (שם) הוא מסתייג מהגבלת ילודה בשל קשיי פרנסה:

אבל בזה יש לו לבטוח בהשי"ת שימציא לו פרנסתו בריוח אף כשיהיו הרבה בנים ובנות ואין להתירו למנוע מפו"ר דודאי מוכן מהשמים פרנסה גם על כל מה שיוליד, אבל כשקשה לפניו יש להתיר להם.

מקור ההסתייגות הזו נמצא כבר בספר חסידים (סימן תקיט):

לא יחשוב הצדיק כשהוא עני אם אבוא אל אשתי שמא תהר ממני ואנה אקח לפרנסה זה ממחוסרי אמנה הוא כל מי שחושב כך כי הקדוש ברוך הוא מזמין בדדי אשה חלב ליונק כשיוצא ממעי אמו, ואמרו במכילתא מי שיש לו מה שיאכל היום ואומר מה אוכל למחר הרי זה ממחוסרי אמנה.²⁰

וכך כתב בשו"ת לבושי מרדכי (אבן העזר, סימן כח): "אלו שעושים בלי סיבה ורק שטוב להם בלי בנים ומפני חוסר בטחון ביה' ודאגת פרנסתם חלילה לעשות כן". וכן כתב בשו"ת מנחת יצחק (חלק ג, סימן כו): "כבר מבואר בגדולי האחרונים, דאין להתיר לעשות דבר למניעת הריון, משום טרדות גידול בנים, או מפני צרכי בית, בחסרון בטחון לפרנסה".

וכן כתב בשו"ת משנה הלכות (חלק ה, סימן רי): "והא טענה דמשום פרנסה צריך למעט בכנים הוא טעות גמור ואין כדאי לטפל בה". והאריך לתקוף את המבקשים, הכורכים שיקולי פרנסה בשיקולי לימוד תורה:

20 ועוד כתב שם, בסימן תכ: "אחד היה אומר תדיר כבר יש לי בן ובת ויש לי צער שאשתי היתה מעוברת כי לא היה עשיר והיה אומר איך אפרנס, א"ל החכם קודם שהולד נולד הקדוש ברוך הוא הקדים בדדי אשה החלב לכן אל תדאג ולא קיבל דבריו והיה מתאונן ונולד לו בן, ואחר זמן חלה הבן ואמר לחכם התפלל על בני שיחיה א"ל עליך נאמר (קהלת ה' ה') אל תתן את פיך לחטאי את בשריך ואל תאמר לפני המלאך כי שגגה היא למה יקצוף האלהים על קולך וחבל את מעשה ידיך אלו הבנים וכתוב (שם ז' ח') טוב אחרית דבר מראשיתו ומת הולד".

ומה שטוענים שע"ז יוכלו לקבוע יותר עתים לתורה שלא יצטרכו לחזור אחר פרנסה הנה פשוט שהוא טעות דרואין אנו שאינו כן אלא אותם ההולכים אחר המאדע הם רק מחפשים אחר זמנים אחרים (אוסצוגיין בלע"ז). והמציאות הוא שכל אותם שאומרים טעם זה אינם נמצאים בביה"מ יותר מהאנשים שלמים הם אתנו ואף שיש להם כמה ילדים הם קובעים עתים לתורה יותר ויותר כי אינם הולכים אחר הלוקסוס כמו הני שעיקר להם הלוקסוס והמאדעס ולעולם לא יספיק להם כמה שיביאו לביתם ומי שיש לו מנה רוצה מאתיים. ואפי' אם ימצאו לפעמים אנשים שלמים ויראי ה' שיטענו כן ג"כ הוא טעות כי הו"ל מצוה הבאה בעבירה ואין להאריך בזה.²¹

אך בסופו של דבר, כל ההיגדים הללו מבטאים אמירה רוחנית-מוסרית בדבר הצורך לבטוח בה' ואין בהם כדי להפקיע את ההיתר ההלכתי מעיקר הדין למנוע הריון. לעומת הערך של הביטחון בקב"ה יש להציב את הערך שלא יפיל אדם את עצמו על הציבור ויגיע לכדי חשש שמא יזדקק לבריות. וכבר דרשו חז"ל (תענית כא ע"א, ועוד) את הפסוק "אפס כי לא יהיה בך אביון" (דברים טו, ד) כאוסר על האדם להביא את עצמו לידי עניות. ואכן בשולחן ערוך (אבן העזר, סימן א, סעיף ח) מפורש, כי החיוב לשאת אישה בתבנים הוא רק "אם יש ספק בידו", ואף בעל ערוך השולחן (אבן העזר, סימן א, סעיף ח) כתב בפשטות: "וכן צוו חכמים שאם מכיר בעצמו שעדיין ראוי להוליד ישא אשה בתבנים אם מעמדו מספיק לפרנסם", ומבואר בדבריו, שכאשר אינו מסוגל לפרנס את בניו אין כל מצווה להוסיף וללדת.

שיקולים חינוכיים

פעמים רבות נעשית מניעת ההריון משיקולי חינוך. ההורים חוששים שריבוי ילדים ימנע מהם להעניק חינוך ראוי לילדיהם, הן משום ההוצאות הכספיות הכרוכות בזה והן משום הזמן ותשומת הלב הדרושים לחינוך הגון. בגמרא בברכות (י ע"א) מובא הסיפור הנפלא הבא:

בימים ההם חלה חזקיהו למות ויבא אליו ישעיהו בן אמוץ הנביא ויאמר אליו: כה אמר ה' (צבאות) צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה וגו'. מאי כי מת אתה ולא

21 עיין בהמשך דבריו שם: "ואומר אני כי מי שרוצה לקבוע עתים יותר לתורה יפסיק מליילך לכמה חתונות או פארטים בלע"ז וילמוד באותו הזמן וגם לא ילך למיטינגען וילמוד באותו הזמן וגם לא ידבר על הטעלעפאן שעות ולא יקרא בעתונות צייטונגען בלע"ז ולא ישמע אל הראדיא ואם את כל הזמן הזה יאסף וילמוד בכל הזמן הזה גם יקח לעצמו בכל יום זמן ללמוד עם בניו ויקיים מצות חנוך ויקח ע"ז קצת מצער אשתו שחוסך עליה ויראה זרע ויאריך ימים הוא ובניו בקרב כל ישראל".

תחיה - מת אתה - בעולם הזה, ולא תחיה - לעולם הבא. אמר ליה: מאי כולי האי? אמר ליה: משום דלא עסקת בפרייה ורבייה. אמר ליה: משום דחזאי לי ברוח הקדש דנפקי מינאי בנין דלא מעלו. אמר ליה: בהדי כבשי דרחמנא למה לך? מאי דמפקדת איבעי לך למעבד, ומה דניחא קמיה קודשא בריך הוא - לעביד.

לכאורה עולה מהסיפור, כי אל לו לאדם לעשות חשבונות של חינוך במצוות פרייה ורבייה, אלא הוא חייב להוליד ילדים גם אם חינוכם יהיה לקוי. והנה, מנגד עומדת הגמרא במסכת בבא בתרא (ס ע"ב):

ומיום שפשטה מלכות הרשעה, שגוזרת עלינו גזירות רעות וקשות, ומבטלת ממנו תורה ומצוות, ואין מנחת אותנו ליכנס לשבוע הבן, ואמרי לה: לישוע הבן, דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ולהוליד בנים, ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו, אלא הנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין.

מגמרא זו עולה, כי אין להוליד ילדים למציאות שבה יהיה קושי לגדלם לתורה ומצוות! והרי כך נהג חזקיהו למעשה, כיוון שלא ראה אפשרות לגדל את ילדיו כהלכה; מדוע נענש אפוא?

כדי להשיב לשאלה זו יש שתי אפשרויות לחלק בין הגמרות. האפשרות האחת - לאור הטעם שניתן בכל אחת מהן לאי-קיום פרייה ורבייה, והשנייה - לאור המידה של אי-קיום המצווה: הימנעות מוחלטת מהבאת ילדים לעולם, שהיא עבירה על "פרו ורבו", או הימנעות מהולדת ילדים נוספים על אלו הראשונים. במקרה זה, העבירה היא על מצוות "ולערב". שני הכיוונים לתשובה שלובים זה בזה.

על-פי הכיוון הראשון, חזקיהו נענש משום שנמנע מפרייה ורבייה על סמך רוח הקודש, ואילו בגמרא בבבא בתרא מתוארת מציאות שאינה מותרת מקום לספק, כי הילדים לא יוכלו לשמור תורה ומצוות. סיבה זו להימנעות מהולדה ראויה יותר מקודמתה. אך הכיוון השני לתשובה נראה יותר. מסתבר יותר לחלק בין מי שקיים פרייה ורבייה לבין מי שטרם קיים. אשר לחזקיהו המלך מפורש בגמרא, שהוא לא קיים כלל פרייה ורבייה, והטעם שנתן לזה אינו מנקה אותו מן העבירה על "פרו ורבו". לעומת זאת, בגמרא בבבא בתרא כתבו התוספות (שם, ד"ה דין), שמדובר דווקא במי שכבר קיימו פרייה ורבייה,

והעבירה - אם ישנה - היא על מצוות "ולערב". כך כתבו לחלק גם בספר מרפסין איגרא²² ובשו"ת פני אהרן.²³

נראה, שחילוק זה נובע מאופייה הסגולי של מצוות "ולערב" - כלומר, מהבדל מהותי בינה ל"פרו ורבו" - מעבר לאפשרות ש"ולערב" היא מדרבנן ולא מדאורייתא. המהר"ל (גור אריה, בראשית ד, כד) דן במדרש על נשי למך שפרשו ממנו לאחר שקיימו מצוות פרייה ורבייה, משום שנגזרה גזירה לכלות את זרעו, וכותב:

דחיי שעה לא אמרינן אלא לענין קיום פריה ורביה, אבל להוליד בנים עוד על הראשונים אמרינן... "כי לא ידעת איזה יכשר", וכאן לא אחד מהם יכשר.

כלומר, מצוות פרייה ורבייה אינה תלויה כלל בעתידם של הילדים, אך מצוות "ולערב אל תנח" קשורה במהותה לרצון שיולדו ילדים כשרים והגונים, וממילא בהקשר זה יש יותר מקום להתחשב בשיקולי חינוך. העניין מתברר בדברי הזוהר (וישב, דף קפח ע"א):

מה כתיב אל תנח ירך? לא ישבוק מלאולדא בהאי עלמא. מאי טעמא? בגין דלא תדע איזה יכשר הזה או זה לפני האלהים, בגין דיקומון בגיניה בההוא עלמא... ועל דא זכאה ההוא בר נש דזכי לון דיוליף לון ארחוי דאורייתא.

בזוהר מבואר שמצוות "ולערב" קשורה בחובה המוטלת על האדם להוליך את ילדיו בדרכי התורה ולחנכם כראוי; וממילא, כאשר הולדת בנים נוספים עלולה לפגום בחינוכם יש מקום להימנע מכך.²⁴

דיון מפורש במניעת הריון מחשש לבנים, שלא יתחנכו כראוי, נמצא בדברי המהרש"ל (ים של שלמה, יבמות, פרק ו, סימן מד):

מותרת לשתות אף כוס של עיקרין... למי שיש לה צער לידה... וכל שכן אם בניה אין הולכין בדרך ישרה, ומתייראת שלא תרבה בגידולים כאלו, שהרשות בידה.

בדברי המהרש"ל מבואר בפשטות, שכאשר האישה חוששת שמא בניה לא ילכו בדרך ישרה, יש לה הצדקה למניעת הריון.²⁵ דברים ברורים עוד יותר כתב רב סעדיה גאון (ספר האמונות והדעות, מאמר י, פרק ו):

22 הובא בספר דף על הדף, בבא בתרא ס ע"ב (התשס"ט, כרך טז, עמ' רכא).

23 כך צוין בשמו (ללא מקור) בשו"ת שבט הלוי, חלק ד, סימן קסא. וכן דן באפשרות זו הרב שלמה זלמן ברין, שערים מצוינים בהלכה על הש"ס, על הגמרא שם.

24 ועיין עוד בדברי הרב יצחק זילברשטיין שיעורי תורה לרופאים (התשע"ב), חלק ד, סימן רכד וסימן רל, שדן באריכות בהולדת ילדים כאשר יש חשש שיהיו חולים או שייצאו לתרבות רעה.

25 אך עיין בשו"ת בצל החכמה (חלק ד, סימן סה), שהבין את דברי מהרש"ל באופן אחר.

וראיתיו נכון בבנים שיחנם הבורא לעבדו כרצונו... ואומר מה תועלת יש בהם אם לא יהיה להם מזון וכסות ומחסה, ומה טוב יש בגדולם אם לא יהיה להם חכמה ומדע? ומה היא חנינתם והחמלה עם העדר אלה הדברים? רק תוספת בצער האבות; ואנה הוא יקדם וכבודם, שיקוה מהם דבר, כשלא יהיה להם הקדמות?

הרס"ג מתייחס בדבריו הן למצב החומרי של הבנים והן למצבם הרוחני, וכותב, שאין ערך להבאת ילדים לעולם ללא בסיס כלכלי וחינוכי איתן, המאפשר לגדל אותם כראוי. אמנם בשו"ת שבט הלוי (חלק ד, סימן קסא) כתב שאין להימנע מהולדת ילדים מפני שיקולי חינוך. הוא עומד על כך, שהסיפור על חזקיהו מתייחס בפשוטו רק למצוות פרייה ורבייה ולא לדין "ולערב", וכותב:

דשאני התם שהיה חזקיה המלך בעל רוה"ק אמיתי, וידע בברור גמור שבניו יהיו רשעים, וזה לא שייך בזה"ז דמי יודע כן, הלא ידוע שגלגולי סבות כל החינוך בזה"ז הם הרבה ולא קצרה ידו להושיע, ובפרט במקום שהאב והאם רוצים בחינוך הבן הגם שאין בתי ספר טובים, וכי על בתי ספר מוטל מצוות חינוך אינו מונח אלא על האב, ואם הוא ירא שמים בדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו.²⁶

לדעתו, חייב אדם לשים מבטחו בה' ולקוות שחינוך ילדיו יעלה היטב. אמנם בדברי מהרש"ל ורס"ג המובאים לעיל מבואר, שאין לסמוך על הנס בעניין זה, ושם קיים חשש ממשי שריבוי הילדים יקשה על חינוכם, הרי זה שיקול לגיטימי למניעת הריון.

סיכום

חכמים למדו מדברי קהלת, "ולערב אל תנח ירך", שיש להוסיף ולהוליד ילדים גם לאחר קיום החיוב הבסיסי של מצוות פרייה ורבייה. בדברינו לעיל הראינו כמה סייגים לחיוב זה:

א. לדעת רבים מן הראשונים והפוסקים אין מדובר בחיוב גמור אלא בעצה טובה ובמנהג דרך ארץ.

ב. ייתכן שמי שיש לו שני בנים ושתי בנות פטור לגמרי מדין זה.

26 עוד הוא ממשיך וכותב שאין ללמוד לנידון דין מן ההיתר שלא לשאת אישה במקום קטטה: "הנה הרבה יש לחלק בזה דקטטה מבנים שונים מאמהות שונות בבית הוא דבר טבעי ורגיל, ואינו מחויב להכניס מריבה לתוך ביתו שהיא קשה ממלחמת גוג ומגוג כמבואר בפרק קמא דברכות, מה שאין כן ענין חינוך שבידו תלוי".

- ג. לדעת רבים מן הפוסקים, החיוב הוא רק שלא להימנע לגמרי מלהביא ילדים נוספים לעולם, אך מותר לרווח את הלידות פְּטוּב בעיני ההורים.
- ד. מצווה זו יכולה להידחות מפני שיקולים רבים (לפי רוב הפוסקים): צער לידה, צער גידול בנים, שלום בית, קשיים כלכליים ואף שיקולי חינוך.
- עם זאת, דברי חז"ל מציבים בפנינו אמירה רוחנית-עקרונית ברורה, המנוגדת לעתים לנורמות התרבותיות של החברה המערבית כיום, כפי שכתב בחריפות בעל שו"ת חלקת יעקב (אבן העזר, סימן סא):

יכול להיות רק שהנשים וגם האנשים אינם רוצים בהרבה בנים, ורוצים לחיות חי תענוגים ובשרים בלי צער עיבור צער לידה צער גידול בנים... ולדאבוננו הגדול, לאחר חורבן הגדול שראינו בעינינו שממשפחות גדולות ועצומות לא נשאר אלא הקטן שבהם, שהרבה פעמים ההורים שלהם אם הי' בידם היו מוותרים על לידתם, ומי יהי' בעצמו לעשות פעולות ותחבולות נגד היצור. וכבוד ראש, גם ההורים וגם הרבנים, הצריכין ליתן פסק בענינים כאלו, צריכין להתעמק בהתוצאות האלו, מלמנוע הריון, שאפשר מהריון הלזה יולד גדולות ונצורות, כי מי יעמוד בחקר ד' וקורא הדורות מראש. והרבה פעמים אין המניעה רק להשפיר את החיים, ושלא לקבל על עצמו מה שנגזר מהקב"ה בעצב תלדי בנים, ושלא להתחשב עם ההפסד שכרוך בזה דור ישרים יבורך. לו חכמה ישכילו זאת, כל חללי דעלמא לא יקחו ההורים בעד פרי בטנם שיש להם כבר, זאת אומרת שכל הון לא ישוה להם, ולמנוע פרי בטנם ע"ז עוברים כך בקלות ראש, שמחמת איזו סיבה פעוטה, ובעיקר להשפיר לעצמו תנאי החיים בנעימות יתירה, כבר הם עושים עצות ותחבולות לעבור את הדרך של העתידים לילד, ומי יודע כמה גדולים ואנשי מעש נאבדו לסיבה זו, ומעוות שלא יוכל להיתקן. תנאי החיים של אבותינו ואבות אבותינו בטח לא היו משופרים כך בנוגע להדירות נקיון וההיגעני, ועון גדול עושין בזה להיות כפוי טובה להשי"ת בעד עזרתו לחיות בדירות מרווחים בנקיון והיגעני, מקום מוכשר לגדל בנים ובנות יותר ממה שהי' לאבותינו. הארכתי קצת בדברים בוטים, יען כי לבי דווי על הפירצה שנתפרצה בחוגים שונים בין שדרי אומתנו לחקות המאדע הארורה בצרפת והנלוים להם.²⁷

מוקד דברי החלקת יעקב איננו בטיעון ההלכתי שבהם, אלא בטענה הרוחנית המכוונת כלפי תרבות חומרית ונהנתנית, אשר תופסת מקום משמעותי בהווה המודרנית, וכחלק

27 ועיין בדברי הרב אליקים גציל אלינסון "מצוות פרו ורבו" נועם יט 256 (התשל"ז), שהרחיב דברים אלו גם בהקשר הדמוגרפי של יישוב ארץ ישראל ושיקום העם היהודי לאחר השואה.

ממנה מתפתחת מגמה להפחית את הילודה. אל מול מגמה זו קוראת התורה לאדם לפרות ולרבות ולהגדיל את יישוב העולם בילדים ובילדות.

אך בסופו של דבר, משהוליד אדם ילדים וילדות (ולפחות בן ובת) והוא סבור, שאם יוסיף להוליד ייווצרו מכך קשיים כלכליים, זוגיים או חינוכיים, הרי שמעיקר הדין אין הוא חייב להביא ילדים נוספים לעולם.²⁸

28 שאלה מורכבת יותר נוצרת במשפחה מרובת ילדים שכולם ממין אחד. לכאורה במקרה כזה עליהם להוסיף וללדת ללא הפסקה, אך גם בנידון זה יש שיקולים רבים להקל ואין כאן מקום להאריך בזה.